

Ενότητα 3^η: Η νέα Αριστερά και τα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα

Σπύρος Μαρκέτος, Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

1. Αριστερά και ακροδεξιά – βασικές έννοιες
2. Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της Αριστεράς
3. Η δημιουργία των Σοσιαλδημοκρατικών Κομμάτων (ΣΔΚ)
4. Οι πέντε καταστατικές συγκυρίες στην ευρωπαϊκή ιστορία

Σκοποί ενότητας

- Η κατανόηση των εννοιών «αριστερά», «άκρα δεξιά» και η συνοπτική παρουσίαση των πολιτικών προτάσεων του σοσιαλισμού και του φασισμού.
- Η παρουσίαση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της αριστεράς, από πολιτικό χώρο των μικροϊδιοκτητών σε πολιτικό χώρο των εργατών.
- Η κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης, της λειτουργίας και του ιστορικού ρόλου των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

Βασικές έννοιες

- μαρξισμός: πολιτική φιλοσοφία
  - αριστερά: πολιτικός χώρος
  - σοσιαλισμός: κίνημα και ιδεολογία
- Η Αριστερά πήρε το όνομά της, ως πολιτικός χώρος, από τη τοποθέτηση των ριζοσπαστών βουλευτών στο κοινοβούλιο της Γαλλικής Επανάστασης (δεξιά κάθονταν οι πιο συντηρητικοί).

Νορμπέρτο Μπόμπιο (1909-2004)

- Φιλελεύθερος καθηγητής πολιτικής φιλοσοφίας του πανεπιστημίου του Τορίνου, και γερουσιαστής της αριστεράς. Πήρε μέρος στην Αντίσταση εναντίον του φασισμού και φυλακίστηκε.
- Έγραψε μεταξύ άλλων το έργο «Δεξιά και Αριστερά».
- Ο Μπόμπιο δίνει έναν ορισμό της αριστεράς και της δεξιάς: η αριστερά αποσκοπεί στην ισότητα και την απελευθέρωση/ελευθερία, η δεξιά έχει ως βασικές αρχές της την ιεραρχία, την αυθεντία και την εξουσία.

Η λύση του σοσιαλισμού

- Καρλ Μαρξ (Τριέρη 1818- Λονδίνο 1883): Γερμανός φιλόσοφος, κοινωνιολόγος, δημοσιογράφος, πολιτικός οικονομολόγος, θεμελιωτής του κομμουνισμού. Συγγραφέας, μεταξύ άλλων, του «Κεφαλαίου» και του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου» και ιδρυτικό μέλος της Ά Διεθνούς. Είναι κατ' εξοχήν γνωστός για την ανάλυση της ιστορίας με όρους ταξικής πάλης.
- Υποστηρίζει πως ο καπιταλισμός γεννά τους όρους της ανατροπής του. Πιο συγκεκριμένα, η λειτουργία του συστήματος, με τη συνεχή συγκέντρωση όλο και περισσότερου πλούτου στα χέρια όλο και μικρότερου μέρους του πληθυσμού, γεννά και οξύνει κοινωνικές αντιθέσεις.
- Ως απάντηση προτείνει την ανατροπή του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος και την αντικατάστασή του από ένα άλλο, χωρίς ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Η «λύση» του φασισμού

- Ο φασισμός αντιπροτείνει «λύσεις» σε ατομικό επίπεδο – αποδέχεται την κοινωνική ανισότητα και επενδύει σ' αυτήν, προτείνοντας λύσεις επιβίωσης σε λίγους, εις βάρος των υπολοίπων. Πρακτικά σημαίνει κανιβαλισμό των πιο αδύνατων.
- Ουσιαστικά στηρίζεται στη πλήρη αποδοχή της καπιταλιστικής πρακτικής: η λύση του φασισμού παρουσιάζεται σαν ρεαλιστική λύση προσωπικής επιβίωσης στο πλαίσιο του συστήματος, προτείνοντας στον εκμεταλλευόμενο να αποδεχθεί αυτή τη κατάσταση εξαθλίωσης και εκμετάλλευσης και δίνοντάς του την ελπίδα ατομικής διαφυγής.

Η «λύση» του φασισμού (2)

- Η επανεμφάνιση και η εξάπλωση της φασιστικής ιδεολογίας στη σύγχρονη εποχή της κρίσης αποδομεί το επιχείρημα που θέλει την δήθεν «φυσική» μετεξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος στο σοσιαλιστικό: οι αντιθέσεις που οξύνονται ολοένα και περισσότερο στον καπιταλισμό διαμορφώνουν τους όρους για τη κατάρρευσή του, δε δίνουν όμως καμία εγγύηση ότι θα τον αντικαταστήσει ένα καλύτερο σύστημα.
- Η δράση της Αριστεράς μπορεί να είναι καταλυτική για να αποτρέψει την αλλαγή προς το χειρότερο.
- Η φασιστική «ατομική λύση» μπορεί να πάρει και τη πιο συλλογική μορφή του εθνικιστικού κοινωνικού δαρβινισμού: η επιβίωση ενός έθνους εις βάρος άλλων.

Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν

- Γεννήθηκε το 1930 στη Νέα Υόρκη. Σπούδασε κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης. Από το 2000 είναι επίτιμος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Yale. Διατέλεσε για πολλά χρόνια πρόεδρος της Παγκόσμιας Κοινωνιολογικής Εταιρείας.
- Το 1974 εκδίδει τον πρώτο τόμο του έργου του "The Modern World System", το οποίο και θα τον καταστήσει κύριο ανανεωτή της νεομαρξιστικής σκέψης. Στην ίδια δεκαετία θα στρέψει το ενδιαφέρον του στη μελέτη των «αντισυστημικών» κινημάτων.
- Υποστηρίζει πως ο καπιταλισμός επιβίωσε χάρη στη δράση των αντισυστημικών κινημάτων, που βάλανε «φρένο» στην εξέλιξή του, σώζοντας τον από την αυτοκαταστροφή.

Η Αριστερά του 19ου αιώνα

- Τον 19ο αιώνα, η Αριστερά μεταλλάσσεται από μια πολιτική μερίδα που είναι υπέρ μιας κοινωνίας μικροϊδιοκτητών, στη πολιτική μερίδα που ζητά το σοσιαλιστικό κοινωνικό μετασχηματισμό.
- Στη Γαλλική Επανάσταση το όραμα των Γιακωβίνων μιλά για ισότητα, ελευθερία και αδελφοσύνη. Οι έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας εδώ έχουν τη σημασία της ισονομίας. Το ρεύμα του πολιτειακού ριζοσπαστισμού, που τρέφεται από τη Γαλλική Επανάσταση, υποστηρίζει τη διανομή του πλούτου προς όφελος των μικρών ιδιοκτητών γης και τη μεταξύ τους νομική ισότητα.
- Την περίοδο 1820-30 βασικό αίτημα της αριστεράς είναι η μείωση της κρατικής εξουσίας προς όφελος των μικροϊδιοκτητών.

Η νέα Αριστερά

- Το 1848 οι Καρλ Μαρξ και Φρήντριχ Ένγκελς γράφουν το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο». Το Μανιφέστο αποτελεί το καταστατικό κείμενο μιας νέας Αριστεράς. Απαντά στη νέα κοινωνική πραγματικότητα της βιομηχανικής επανάστασης.
- Ο σοσιαλισμός των μικροϊδιοκτητών, που προϋπέθετε μια κοινωνία αγροτικής κυρίαρχα παραγωγής, ξεπερνιέται με την αστικοποίηση και την εμφάνιση όλο και μαζικότερα της εργατικής τάξης.
- Η εργατική τάξη της βιομηχανίας διαφέρει πάρα πολύ από εκείνη των εργατών γης.

Η νέα Αριστερά (2)

- Η νέα Αριστερά αντικαθιστά το αίτημα της ισότητας των μικροϊδιοκτητών με αυτό της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής (τόσο της γης όσο και των βιομηχανικών μονάδων). Το «ελευθερία – ισότητα – αδελφσύνη» συμπληρώνεται από το αίτημα ανατροπής του καπιταλισμού.
- Η νέα Αριστερά επεκτείνει έτσι το πεδίο πολιτικής και κοινωνικής κριτικής σε κάθε όψη της ανθρώπινης δραστηριότητας (γυναικείο ζήτημα, αποικιοκρατία, σεξουαλικές μειονότητες κλπ).
- Αντιμετωπίζει τον κόσμο γύρω της με όρους συστήματος, στο οποίο κυριαρχούν οι καταστροφικές σχέσεις του κεφαλαίου.

Η νέα Αριστερά (3)

- Κεφάλαιο: κοινωνική σχέση όπου οι κάτοχοι «νεκρής εργασίας» (παλαιότερης εργασίας που έχει μετατραπεί σε πλούτο) επιβάλλουν στη κοινωνική πλειονότητα (που κατέχει ζωντανή εργασία) να εκτελεί τις εντολές τους, και εκμεταλλεύονται την εργασία της.
- Η κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα συνοδεύεται από τη στράτευση στον πολιτικό αγώνα για την ανατροπή του. Η ιδέα του πολιτικού αγώνα εξαπλώνεται μέσω της δράσης των μαρξιστών, με κύριους φορείς τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της εποχής.
- Η ιδέα της πολιτικής πάλης δεν έγινε αποδεκτή από το σύνολο της Αριστεράς (πχ οι αναρχικοί της εναντιώθηκαν).

Τα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα

- Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα εμφανίζονται τη δεκαετία του 1860 και στην περίοδο 1870-1900 εξαπλώνονται στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης.
- Η ιδέα του μαζικού κόμματος αποτελεί καινοτομία της νέας Αριστεράς: μέχρι τότε τα κόμματα (στην Αγγλία, τη Γαλλία, τις ΗΠΑ κλπ) αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα μικρών κοινωνικών μερίδων και στελεχώνονται από μέλη προνομιούχων στρωμάτων. Το δικαίωμα συμμετοχής σε πολιτικό κόμμα, όπως και το δικαίωμα ψήφου, εξαρτώνται από την κατοχή ή όχι ιδιοκτησίας ή αριστοκρατικών προνομίων.
- Οι μάζες ήταν αποκλεισμένες από τα κόμματα και τη κοινοβουλευτική δραστηριότητα.

Τα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα (2)

- Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στελεχώνονται από το λαό και επιδιώκουν την οργανωμένη πολιτική πάλη για την αλλαγή του συστήματος.
- Η δημιουργία τους αποτελεί παραδοχή πως η συστημική αλλαγή απαιτεί μακροχρόνιο και οργανωμένο πολιτικό αγώνα.
- Στον αντίποδα, τα αναρχικά κινήματα της εποχής πίστευαν πως η ανατροπή μπορούσε να επιτευχθεί με την αυθόρμητη συνειδητοποίηση των μαζών (και τον επακόλουθο ξεσηκωμό τους). Πλήθος αναρχικών εξεγερσιακών πειραμάτων πραγματοποιήθηκαν στον ευρωπαϊκό Νότο και στα Βαλκάνια, χωρίς όμως να σημειώσουν σημαντικές επιτυχίες (αντιμετωπίστηκαν εύκολα από τη κεντρική εξουσία).

Τα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα (3)

- Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ήταν τα πρώτα (και συχνά τα μοναδικά) μαζικά κόμματα (το ΣΔΚ Γερμανίας είχε εκατομμύρια μέλη).
- Στην Ελλάδα η Φεντερασιόν στις αρχές του 20ού αιώνα είχε 8.000 μέλη.
- Το 1914 τα κόμματα αυτά δεν μένουν πιστά στις ιδέες και τις θέσεις τους, αλλά με λίγες εξαιρέσεις παρασύρονται από την εθνικιστική υστερία των καπιταλιστών της χώρας τους.

Η σοσιαλδημοκρατική κουλτούρα

- Οι δεκαετίες στις οποίες εξαπλώνεται ο σοσιαλισμός είναι οι δεκαετίες που εξαπλώνεται και η επίδραση του γραπτού λόγου (1890 – 1914, η χρυσή εποχή του διαβάσματος).
- Ο «πολιτισμός της ανάγνωσης» δέχεται το πρώτο πλήγμα τη δεκαετία του 1930 με την εξάπλωση του ραδιοφώνου και έπειτα το 1950 με τη τηλεόραση. Επανακάμπτει στην εποχή μας με την διάδοση του διαδικτύου και των γραπτών μηνυμάτων.

Η σοσιαλδημοκρατική κουλτούρα (2)

- Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δεν είχαν μόνο πολιτική ή κοινοβουλευτική δράση. Γύρω τους δημιουργούνταν ομάδες αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης, ομάδες νεολαίας, θεατρικές ομάδες, ομάδες ανάγνωσης, ομάδες εκδρομών, συνεταιρισμοί κ.ο.κ. Επηρέαζαν έτσι τη κοινωνική ζωή σε όλες τις όψεις της, φτιάχνοντας και ένα νέο ήθος και συνείδηση.
- Στην Ελλάδα, η ανυπαρξία σοσιαλδημοκρατικού κόμματος είχε ως αποτέλεσμα να μην εξαπλωθεί πλατειά η σοσιαλιστική κουλτούρα (το πρώτο σοσιαλιστικό κόμμα στη χώρα μας είχε τριτοδιεθνιστικά χαρακτηριστικά, δεν ήταν κόμμα μαζών, αλλά κόμμα στελεχών/ επαγγελματιών επαναστατών).

Geoff Eley

- Ο Geoff Eley είναι καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν. Έχει γράψει και επιμεληθεί πολλά βιβλία, μεταξύ των οποίων το «Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία».
- Ο Έλυ υποστηρίζει πως οι ιστορικές εξελίξεις στην Ευρώπη γίνονται χρονικά στις ίδιες περίπου περιόδους (εντοπίζει στιγμές «συμπυκνωμένου» πολιτικού χρόνου).
- Πρόκειται μέχρι στιγμής για εξελίξεις σε προοδευτική / δημοκρατική κατεύθυνση.

1η καταστατική συγκυρία

- 1789, Γαλλική Επανάσταση (και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι που ακολούθησαν).
Πρόκειται για την αρχή δημιουργίας νέων καπιταλιστικών καθεστώτων σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Με εξαίρεση την τσαρική Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όλες οι ευρωπαϊκές χώρες αποκτούν αστικά ολιγαρχικά πολιτεύματα.

2η καταστατική συγκυρία

- Δεκαετία 1860-70: ξέσπασμα φιλελεύθερων επαναστάσεων σε όλη την Ευρώπη.
  - Καρπός των επαναστάσεων αυτών είναι τα φιλελεύθερα συντάγματα (η Ελλάδα αποκτά το δικό της το 1864).
  - Η φιλελευθεροποίηση των αστικών πολιτευμάτων ανοίγει το δρόμο για την οικοδόμηση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

3η καταστατική συγκυρία

- 1914-18, Ά Παγκόσμιος Πόλεμος.
  - Η άνευ προηγούμενου καταστροφή του Μεγάλου Πολέμου θέτει υπό αμφισβήτηση τη πεποίθηση της διαρκούς κοινωνικής προόδου.
  - Με το πέρας του έχουμε σε όλες τις χώρες νέα, πιο δημοκρατικά συντάγματα. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα πραγματικού εκδημοκρατισμού των ευρωπαϊκών καθεστώτων. Σχεδόν παντού απέτυχε.

4^η και 5^η καταστατική συγκυρία

- 4η: 1939-1945, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
  - συντριβή του φασισμού
  - κατοχύρωση θεσμών κοινωνικής πολιτικής
  - εδραίωση του κράτους κοινωνικής πρόνοιας σε όλες τις χώρες της Ευρώπης
- 5η: 1989-92, «εκδημοκρατισμός» της Ανατολικής Ευρώπης

Εναλλακτικό σχήμα

- Ο Ιμμάνουελ Βαλερστάιν προτείνει ένα εναλλακτικό σχήμα που χωρίζεται από δυο στιγμές:
  - α) επαναστάσεις του 1848: εδραιώνουν την ηγεμονία του φιλελευθερισμού.
  - β) επαναστάσεις του 1968: τέλος της φιλελεύθερης ηγεμονίας, ανοίγει ο δρόμος για την επιστροφή της συντηρητικής δεξιάς όσο και της ριζοσπαστικής αριστεράς.
- Το σχήμα του Έλι μοιάζει να είναι ντετερμινιστικό, καθώς παρουσιάζει μια συνεχή, προοδευτική πορεία προς ολοένα και περισσότερη δημοκρατία στην Ευρώπη.

Βιβλιογραφία

1. Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923 - 2000*, μετάφραση Θανάσης Κατσικερός, εισαγωγή-επιμέλεια Σπύρος Μαρκέτος, Σαββάλας, Αθήνα 2010.
2. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας 1978.
3. Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
4. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος 1993.

Βιβλιογραφία (2)

5. Αντώνης Λιάκος, *«Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα»*, στο Γιώργος Β. Δερτιλής, Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Σάκκουλας, Αθήνα, Κομοτηνή 1991.
6. Σπύρος Μαρκέτος, *«Η ελληνική αριστερά»*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
7. Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία; Θεσσαλονίκη: Μ. Τριανταφύλλου και Σια 1930.*
8. Αβραάμ Μπεναρόγια. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου. Αθήνα: Κομμούνα 3 1986*

Βιβλιογραφία (3)

9. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γνώση.
10. Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Αρθρα*, πρόλογος Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, τ. Α'-Β'. Αθήνα: ΜΙΑΤΕ 3 1988.
11. Παντελής Πουλιόπουλος, *Κείμενα*. Αθήνα: Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη 1979.
12. Παντελής Πουλιόπουλος, *Πόλεμος κατά του πολέμου*, Διεθνής Βιβλιοθήκη 1976.
13. Δημήτριος Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού μας κινήματος*, Αθήνα 1931.

Βιβλιογραφία (4)

14. Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Θεμέλιο 1988.
15. Σπάρτακος. *Αριστερή αντιπολίτευση του ΚΚΕ. Κείμενα 1928*. Αθήνα: Ουτοπία, χ.χ. [1982].
16. Σπάρτακος. *Κείμενα 1930-1932*, Αθήνα: Ουτοπία 1986.
17. Δημήτρης Α. Στρατής, *40 χρόνων αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών. 1905-1945*. Αθήνα 1959.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μαρκέτος Σπύρος, «Ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα. Η νέα αριστερά και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: http://opencourses.auth.gr/eclass_courses.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Παρόμοια Διανομή [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Γιώργος Μαριάς
Θεσσαλονίκη, Εαρινό Εξάμηνο 2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

